

FÂRÂBÎ'DE YÜKLEMLİ KİYASLAR*

Dr. Halil İMAMOĞLUGİL**

Abstract

Categorical Syllogisms in Alfarab's Logic

In this article, we examined how Alfarab approached to the subject of categorical syllogism within scope of his works entitled "*Kitâb al-Kiyâs al-Sağîr*" and "*Kitâb al-Kiyâs*". Alfarab defined syllogism as Aristoteles did it, and after defining it, made analysing of that definition, and then explained each of the terms which composed the definition in that analysing. Categorical syllogisms were the main syllogisms that Alfarab emphasised. Before him, Aristoteles also took up those syllogisms. He examined it in the *Organon* and did not mention the syllogisms composed of conditional propositions. Alfarab noted that categorical syllogisms had to have same special conditions in terms of quality and quantity for giving conclusions of each figure of the categorical syllogisms, and exemplified the moods giving conclusion in every figure.

Key Words:

Inference, syllogism, categorical syllogism, figures of syllogism, rules of figure, first figure, second figure, third figure, fourth figure, moods of figure

Giriş

Her ne kadar İnan, Hint ve Yunan'daki filozoflar mantık üzerine çeşitli düşünceler ileri sürmüşlerse de bu bilimi ilk defa sistemli bir şekilde ele alan ve disiplin haline getiren Aristoteles'tir. Aristoteles mantık konularını kendisinden sonra "*Organon*" ismi altında bir araya getirilen mantık eserlerinde inceler. O bu kitaplarında; kavramlar, hükümler, akıl yürütmeler ve çeşitli isbât şekilleri üzerinde durur. Akıl yürütmelerde en çok kıyasa yer verir. Çünkü kıyas Aristoteles mantığının belkemiğini teşkil eder. Aristoteles'in eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi ile İslâm kültür dünyasına giren mantık üzerine asıl çalışmalar Fârâbî (870-950) ile başlamış ve İbn Sînâ (980-1037) ile devam etmiştir. Daha sonra gelen İslâm mantıkçıları da esasını Aristoteles mantığının teşkil ettiği Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğini devam ettirmişlerdir. Biz bu çalışmamızda, Mantık Biliminin İslâm Kültür Dünyasında gerektiği şekilde yerleşip, hakkıyla anlaşılmasında büyük hizmette bulunmuş olan Fârâbî'nin¹ kıyasa dair yazmış olduğu "*Kitâbu'l-Kiyâsî's-Sağîr*" ve "*Kitâbu'l-Kiyas*" adlı eserleri çerçevesinde, klasik mantıktaki yüklemli kıyas konusunu inceleyeceğiz.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "*İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas*" adıyla 2006'da yaptığım doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Ar. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı.

1 Mûbahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*, Ankara, 1990, s. 4-5.

1. Akılyürütme

Klasik mantığın kavram ve önermelerden sonraki bölümünü “akılyürütme” (istidlâl) meydana getirir. Aristoteles mantığının ağırlık merkezini akılyürütme oluşturur. “Akılyürütme ise hükümler arasında bağ kurarak, zihnin, bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmesidir.”² “Genel anlamı ile akıl yürütme, zihnin, verilen ve bilinenlerden yola çıkarak bilinmeyenleri elde etme faaliyeti- dir.”³ Akıl yüürme, tümdengelim (ta’lil), tümevarım (istikrâ) ve analogi (temsîl) olamk üzere üçe ayrılır.

Klasik mantığın en çok önem verdiği akılyürütme çeşidi tümdengelimdir. Tümdengelimde zihin bir veya birkaç hükümden hareket ederek zorunlu bir sonuca varır. Kıyas, tümdengelimın en mükemmel şekli olarak kabul edilir. Diğer iki akılyürütme şekli olan tümevarım ve analogi klasik mantıkçılar tarafından tümden gelim kadar önemsenmemiştir.

2. Kıyas

Kıyas, öncül adı verilen birden çok önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında geçerli bir ilişki kurmaktır. Diğer bir ifadeyle kıyas, verilmiş önermelere dayanarak zihnin onlardan, zorunlu bir sonuç çıkarma işlemidir.⁴ Aristoteles *Birinci Analitikler*’de, kıyası şöyle tanımlamaktadır: “Kıyas bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey, sadece bunlar dolayısıyla zorunlu olarak çıkar”.⁵ Aristoteles’e benzer bir tarifle, Fârâbî; “Kıyas, ortaya konulan bir takım öncüllerden⁶ yapılmış olan bir sözdür. Bu öncüller birleştirildiği vakit onlardan arazî olarak değil, fakat zâtî olarak ve zarûrî sûrette başka bir şey hâsıl olur”⁷ demektedir.

2 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1991, s. 3;

3 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004, s. 135.

4 Şafak Ural, *Temel Mantık*, İstanbul 1995; s. 81; Necip Taylan, *Mantık Tarihi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 122; Emiroğlu, *age.*, s. 138.

5 Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 5; krş. *Organon V, Topikler*, Çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul 1996, s. 3. Ayrıca bkz. H. Vehbi Eralp, “Leibniz’in Kıyas Teorisi”, *Felsefe Arşivi*, C. II, Sy. 2, İstanbul, 1947, s. 66; W. David Ross, *Aristoteles*, çev., Ahmet. Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoglu, Zerrin Kurtoglu, İstanbul 2002, s. 50.

6 Bu öncüller, Fârâbî’de bilinen olanlar ve bilinir olmayanlar şeklinde iki kısma ayrılır. Bilinir olanlar herhangi bir kıyasa başvurmaksızın tarafımızdan bilinin olanlardır. Bunlar dört tanedir: Makbûlât, meşhûrât, mahsûsât ve tabîi olarak ma’kûl olanlardır. Makbûlât, rıza gösterilen bir topluluktan alınıp kabul edilmiş olanlardır. Meşhûrât, insanlar arasında yaygın olarak itiraz edilmeden kullanılan her şeydir. Mahsûsât, beş duyu ile algılananlardır. Tabîi olarak ma’kûl olanlar da doğuştan beri kendisinde bulunup da nereden ve nasıl edinildiği bilinmeyen bilgilerdir. Meselâ bütün üçler tek sayıdır gibi. (Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâsî’s-Sağîr* [Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri içinde], nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara 1990, s. [59] 101)

7 Fârâbî, *Kitâbu’l-Kıyâsî’s-Sağîr*, s. [59] 101; *Kitâbu’l-Kıyâs* (el-Mantuk inde’l-Fârâbî içinde), nşr. Refik el-Acem, C. II, Beyrut 1986, s. 19.

Bir kıyasta aralarında ilişki bulunan iki öncül ve bunlardan lâzım gelen sonuç bulunur. Öncüller üç terimden meydana gelir. İki öncül arasında müş-terek olan bir kısım ve farklılık arzeden iki kısım vardır. Müşterek olan kısma “orta terim” (*hadd-i evsat*), farklılık arzeden iki kısma ise “kıyasın iki tarafı” denir. Kıyasın iki tarafından biri matlubta (istenilen sonuçta) yüklem olur ve “büyük terim” (*a’zam*) olarak isimlendirilir. Diğer kısım ise matlubta konu olur ve “küçük terim” (*asgar*) olarak isimlendirilir. Sonucun yüklemine bulunduğu öncüle “büyük önerme” (*kübrâ*), sonucun konusunun bulunduğu öncüle “küçük önerme” (*suğrâ*) adı verilir.⁸ Görüldüğü gibi, kıyasın yapılabilmesi için, en az, bir hususta birleşen (orta terim) iki öncülün bulunması gerekir. Bu iki öncülden de bir sonuç lâzım gelir. Buna göre bir kıyasta asgari bulunması gerekenleri Fârâbî'nin vermiş olduğu bir örnekle izah edecek olursak:

Bütün cisimler bileşiktir.	Küçük önerme
Bütün bileşikler sonradan değildir.	Büyük önerme
O halde bütün cisimler sonradan değildir.	Sonuç

Ortaklık arzeden kısım yani orta terim “bileşik” terimidir. Farklılık arzeden iki kısım yani kıyasın iki tarafı “cisim ve sonradan olma” terimleridir; “cisim” küçük terim, “sonradan olma” ise büyük terimdir.⁹

Küçük terim kıyasta kaplamı en az, büyük terim ise kıyasta kaplamı en fazla olan terimdir. Yani küçük terim daha özel yani daha dar anlamlı, büyük terim ise daha genel anlamlıdır. Orta terim; konu ile yüklem arasında veya akıl ile sonuç arasında aracılık eder, küçük terimle büyük terim arasında bağlantı kurmayı ve karşılaştırma yapmayı sağlar. Bu nedenle sonuçta tekrarlanmaz.¹⁰

Farabi, kıyas yaparken uyulması gereken kurallara da dikkat çeker. Bu kurallar esasta, “yüklemin olumluda dâima tikel, olumsuzda ise dâima tümel” olması aksiyomlarına¹¹ dayanmaktadır.¹² Bu kurallara uyulmadığı takdirde kıyas sonuç vermez.

Fârâbî, saymamakla beraber, genel olarak, bir kıyasın geçerli olabilmesi için gereken şartları şu şekilde sıralar: 1- Her kıyasın öncüllerinde bir orta terim bulunmalı ve sonuçta olmamalıdır. 2- Öncüllerden en az bir tanesinin

8 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsî's-Sağîr*, s. [60] 101; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 21.

9 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsî's-Sağîr*, s. [60] 101; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 21.

10 Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993, s. 104; Emiroğlu, *age.*, s. 138-139; Tahir Yaren, *Kıyasların Yapısı*, s. 22.

11 Birinci aksiyom: Bütün olumlu önermelerde yüklem, kaplamının bir kısmı ile alınmıştır. “Her insan ölümlüdür” önermesi, insanın bazı ölümlülerden olduğuna işaret eder. Ölümlü burada tikel olarak alınmıştır.

İkinci aksiyom: Olumsuz önermelerde yüklem bütün kaplamı ile alınmıştır. Çünkü olumsuz önermede konu, yüklem bütünü kaplamının dışında bırakılmıştır. “İnsan bir sürüngen değil-dir”, önermesinde, insan sürüngenler sınıfının dışında bırakılmıştır. Yani, önermede yüklem olan sürüngen, tümel olarak alınmıştır. Öner, *age.*, s. 96.

12 İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri*, İstanbul 1330, s. 187.

olumlu olması gerekir. Öncüllerin tamamı olumsuz olan kıyastan sonuç çıkmaz. 3- Bir kıyasta sonuç dâimâ öncüllerin zayıfına¹³ göre meydana gelir. 4- Öncüllerden en az biri genel olmalıdır. 5- Öncüllerinin tamamı olumlu olan kıyasın sonucu olumsuz olamaz.¹⁴

2.1. Kıyas Çeşitleri

Kıyaslar ihtiva ettikleri önermelerin sayı ve türlerine göre çeşitli kısımlara ayrılır. Fârâbî kıyasları, önce ihtiva ettikleri önermelerin sayısına göre ikiye ayırır. İki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen kıyaslara “*basit kıyaslar*”,¹⁵ ikiden fazla öncül ve sonuçtan meydana gelen kıyaslara da “*bileşik kıyaslar*”¹⁶ der. Fârâbî kıyasları, daha sonra öncüllerin türlerine göre de tekrar iki kısma ayırır.¹⁷ Sadece yüklemli öncüllerden meydana gelen kıyasları “*yüklemli kıyaslar*”, bir şartlı ve bir yüklemli öncülden meydana gelen kıyasları da “*şartlı kıyaslar*” olarak isimlendiren Farabi, şartlı kıyasları da şartlı önerme çeşitlerine göre “*bitişik şartlı*” ve “*ayrık şartlı*” olmak üzere iki kısma ayırır.¹⁸ Fârâbî'nin şartlı kıyaslar olarak ele aldığı kıyaslar istisnâî (seçmeli) kıyaslara karşılık gelir.

Fârâbî'nin tasnifinde yüklemli kıyaslar, basit kıyaslar başlığı altında yer alır. Aristoteles'in “tam ve eksik kıyaslar”¹⁹, Fârâbî'nin de “mükemmel ve mükemmel olmayan kıyaslar”²⁰ diye nitelendirdiği kıyaslar bu kıyaslardır. Tam veya mükemmel kıyaslar yüklemli kıyasın birinci şeklidir, eksik veya mükemmel olmayan kıyaslar ise yüklemli kıyasın ikinci ve üçüncü şeklidir.²¹

2.1.1. Yüklemli Kıyaslar

Yüklemli kıyaslar, İslâm dünyasında asıl üzerinde durulan kıyaslardır. Aristoteles de yalnız bu kıyaslar üzerinde durmuştur. O, *Organon*'da bunları işlemiş ve şartlı önermelerden yapılan kıyaslara yer vermemiştir.²²

Şartlı önermeleri ve bunlarla yapılan kıyasları daha sonraki mantıkçılar Aristoteles mantığına ilâve etmişlerdir.²³ Aristoteles'te olduğu gibi Fârâbî de şartlı kıyaslardan bahsetmemiştir. Şartlı önerme ve kıyaslar üzerinde ilk önce duranlar Stoahılardır.²⁴ Özellikle İbn Sinâ bunları işlenmiş ve geliştirilmiştir.²⁵

13 Zayıftan kasıt, olumsuzluk ve tikelliktir.

14 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kuyâsî's-Sağîr*, s. [59-66] 101-105; *Kitâbu'l-Kuyâs*, II, s. 20-31.

15 Fârâbî, *age.*, s. [59-70] 101-108.

16 Fârâbî, *age.*, s. [70-73] 108-110.

17 Fârâbî, *age.*, s. [59, 66] 101, 105; *Kitâbu'l-Kuyâs*, II, s. 20.

18 Fârâbî, *age.*, s. [66-69] 105-108; *Kitâbu'l-Kuyâs*, II, s. 31.

19 Bkz. Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 4-5.

20 Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kuyâsî's-Sağîr*, s. [60] 102; *Kitâbu'l-Kuyâs*, s. 24.

21 Öner, *age.*, s. 121; Ural, *age.*, s. 87; Emiroğlu, *age.*, s. 165.

22 Ali Sami en-Neşşâr, *Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, İskenderiye 1947, s. 46.

23 Ernst von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, İstanbul 1994, s. 136.

24 Bkz. İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Farabiye Etikisi*, Ankara 2006, s. 63 vd.

25 Tahir Yaren, *İbn Sinâ Mantığına Giriş*, Ankara 2003, s. 93-95.

Fârâbî, iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen ve öncüllerinin dört yönden (makbûlât, meşhûrât, mahsûsât, makûlât) biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslara, “*yüklemlî kıyaslar*” demektedir.²⁶

2.1.2. Kıyas Şekilleri

Yüklemlî kıyaslar orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre şekillere ayrılır. Diğer bir ifadeyle orta terimin öncüllerde konu veya yüklem olması kıyas şekillerini meydana getirir. Orta terim, her iki öncülde konu, her iki öncülde yüklem veya öncüllerden birinde konu diğerinde yüklem olabilir. Bu durumda, orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre dört kıyas şekli meydana gelir. Bunlar da birinci şekil, ikinci şekil, üçüncü şekil ve dördüncü şekil diye adlandırılır.

Yüklemlî kıyaslar ayrıca, içerdikleri önermelerin nitelik ve niceliğine göre de darb (mod) lara ayrılır. Darb, önermelerin nitelik ve nicelik bakımından kıyastaki alt alta dizilişini ifade eder. Daha önce ifade edildiği gibi yüklemlî kıyasta üç önerme vardır. Bunlar da ya tümel olumlu, ya tümel olumsuz, ya tikel olumlu ya da tikel olumsuzdur.²⁷ Böylece, yüklemlî kıyasın dört şekline, kıyastaki üç önermeye ve bu önermelerin nitelik ve nicelik bakımından dört haline göre çeşitli kıyas imkânları ortaya çıkar.²⁸

Aristoteles, üç kıyas şeklinden bahsetmiştir. Dördüncü şekil Aristoteles'in ne *Birinci Analitikler*'inde ne de diğer eserlerinde zikredilmektedir. Her ne kadar O, dördüncü şekilden sayılan modlardan bahsederse de, bunları ayrı bir şekilde ele almayı birinci şeklin dolaylı darbları olarak telakki etmektedir.²⁹ Fârâbî de, “*Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağîr*” ve “*Kitâbu'l-Kıyas*” adlı eserlerinde dördüncü şekilden hiç söz etmemiştir. İlk defa İbn Sinâ bu şeklin zorunlu olarak ortaya çıkışından bahsetmiş ancak akılyürütmenin tabiatına uygun olmadığı ve birinci şeklin tam aksi bir şekil olduğu için kıyas şekilleri arasına dâhil etmemiştir.³⁰ Gazâlî (1058-1111) de, kendisinden önce bazı mantıkçıların dile getirmekle beraber gereksiz bulunduğu kıyasın dördüncü şekline hiç değinmemiştir.³¹ İbnu's-Salâh (1090-1153), Fahreddin Râzî (1149-1209), Ebherî (1200-1263/65), Urmevî (1198-1283), Kazvîni (1203-1276/94), Kutbuddin

26 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağîr*, s. [59] 101; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 20-21.

27 Öner, *age.*, s. 110-113; Emiroğlu, *age.*, s. 152-154.

28 Dört şekil, üç önerme ve dört hale göre: $4 \times 4 \times 4 = 64$ çeşit kıyas imkanı ortaya çıkar. 64 darbın 54 darblı kıyas kurallarınca sonuç vermez. Geriye 10 darb kalır. 10 darb 4 şekilden 40 darb eder. Şekillerin bağlı bulunduğu özel kurallar gereği 21'i sonuç vermez geriye birinci şekilden 4, ikinci şekilden 4, üçüncü şekilden 6 ve dördüncü şekilden 5 olmak üzere 19'u sonuç veren darb kalır.

29 Öner, *age.*, s. 113

30 İbn Sinâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 107; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 385.

31 İbrahim Çapak, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 145, 171; “Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyas'ın Kur'an'a Uygulanması”, *İslâm Felsefesinin Sorunları*, Ankara 2003, s. 237-238.

Râzî (1290-1365) ve Taftazânî (1322-1390) gibi daha sonra gelen mantıkçılar, eksikliğini itiraf etmekle birlikte bu şekli kullanmışlardır.³²

Mantıkçılar arasında dördüncü şekli Galen'in (130-200) ilâve ettiği³³ yönünde çok yaygın bir kanaat vardır. İbnü's-Salah'ın verilerine göre bu şeklin varlığı İslâm düşüncesinde Kindi zamanına kadar geri gitmektedir. Dördüncü şeklin ortaya çıkışında olmasa bile onun şekillenişinde ve İslâm düşüncesinde bir gelenek olarak ortaya çıkmasında İbnü's-Salah'ın, büyük payı vardır.

Yüklemlerle kıyasların üç şeklinden bahseden Fârâbî'ye göre bu üç şekil altında on dört darb vardır. Bu on dört darbin dördü birinci, dördü ikinci, altısı da üçüncü şekle ait darblardır. O, sonuç vermeyen kıyaslara değinmezken, zikrettiği kıyas şekillerini misâller vererek açıklar.

2.1.3. Şekillerin Değeri ve İrcâsı

Klasik mantıkta şekillerin değeri yani hangi şekilden elde edilen sonuçların daha açık, seçik ve kesin, hangilerinin sonuçlarının kapalı ve kesinlikten uzak olduğu hakkında çeşitli tartışmalar vardır.

Birinci şekilden elde edilen sonuçların öncüllerden zorunlu olarak çıktığı açıkça görülür. Diğer iki şekilde bu açıklık yoktur. Aristoteles ikinci ve üçüncü şekilleri birinci şekle ircâ (indirgeyerek) ederek geçerli kılar.³⁴

Kıyasın ve dolayısıyla da ircânın temelinde “*dictum de omni et nullo*” (ya hep ya hiç)³⁵ adıyla anılan ilke vardır. İrcâ, ya kıyastaki öncüllerin döndürülmesi (aks) veya öncüllerin yerini değiştirmek suretiyle doğrudan ya da Aristoteles'in “saçmaya ircâ”³⁶ adını verdiği yolla dolaylı olarak yapılır.³⁷ Şekillerin ircâi ko-

32 İbnü's-Salâh, *Yüklemlerle Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair*, “Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair”, isimli makalenin içerisinde, Hüseyin Atay, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C. XVI, Ankara 1968, s. 35-66; Hasan Akkanat, “Dördüncü Şeklin Aidiyatı, Meşrûyeti ve İslâm Mantık Düşüncesindeki Yeri”, *Felsefe Dünyası*, s. 49, Ankara 2009, s. 262; Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dekâik*, Tenkildi Metin ve İnceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998, s. 132-137; İşâğüci, *Vezihâni Matbaası* 1287, s. 5; Urmevî, *Metâliu'l-Ervâr*, İstanbul 1277, s. 206-209; et-Tahtâni, *Levâmiu'l-Esrâr fi Şerhi Metâliu'l-Ervâr*, İstanbul 1277, s. 206-210; *Tahriru'l-Kavâidi-Mantıkıyye fi Şerhi Risâleti's-Şemsıyye*, Kum t.y., s. 147-148; Kazvîni, *er-Risâleti's-Şemsıyye fi'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, Kum t.y., s. 146-147; Taftazânî, *Tehzibu'l-Mantık* (Tecdidi'l-İlmî'l-Mantık içinde), Kahire t.y., s. 135; el-Habîsî, *eş-Şerh ale't-Tehzib* (Tecdidi'l-İlmî'l-Mantık içinde), Kahire t.y., s. 135-138; Ahderî, *es-Süllem* (el-Mantuku'l-Munazzam içinde), Mısır t.y., s. 109; el-Mevlevî, *eş-Şerh ale's-Süllem* (el-Mantuku'l-Munazzam içinde), Mısır t.y., s. 109 vd.

33 en-Neşşâr, *age.*, s. 48.

34 Öner, *age.*, s. 124.

35 Bu ilke “bütün için doğru olan parçalar için de doğrudur, ya da tam tersi bütün için doğru olmayan, parçaları için de doğru değildir” veya “tümel olumlu ve tümel olumsuz için geçerli olan tikel olumlu ve tikel olumsuz için de geçerlidir” şeklinde ifade edilen kıyasın temel ilkesidir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nazım Hacırcı, “Kıyasta Ya Hep Ya Hiç Prensipleri”, *Felsefe Dünyası*, s. 43, Ankara 2009, ss. 84-96.

36 Saçmaya indirgeme yöntemi, bir isbâtın doğruluğunu, bu isbâtın çelişiminin doğru olamayacağına gösterilmesi esasına, diğer bir ifadeyle sonucun çelişiminin doğru olmadığı gösterilerek kıyasın isbâtının yapılması esasına dayanmaktadır.

37 Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1293, s. 78-79; Ali Sedat, *Mizânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul 1303; s. 86; Öner, *age.*, ss. 124-127, Ural, *age.*, s. 84-93. Yaren, *age.*, s. 40.

nusunda, Fârâbî, Aristoteles ile aynı görüştedir. Birinci şeklin sonucu kendiliğinden açıktır ve herhangi bir şeyle açıklanmaya ihtiyacı yoktur. İkinci ve üçüncü şekil ise ancak birinci şeklin darblarına ırcâ edilerek açık hâle gelir.³⁸ İslam dünyasında mantıkçıların çoğu diğer şekillerin birinci şekle ırcâmı kabul etmişler, bir kısmı ise her şekli bağımsız bir şekil kabul ederek ırcâ işlemini hoş karşılamamışlardır. Birincilere göre, ikinci şekil de dâhil olmak üzere birinci şekil dışındaki bütün kıyaslar birinci şekle indirgenerek kontrol edilebilir. İkincilere göre, ırcâ olsa bile ırcâ edilen tabiatından bir şeyler kaybeder.³⁹

Birinci şeklin diğer şekillere üstünlüğü ve diğer üç şeklin bu şekle göre durumu, Müslüman mantıkçılar tarafından her zaman üzerinde durulan bir konu olmuştur. Onlar bu şekil için “kıyas-ı kâmil” tabirini kullanmışlardır.⁴⁰ Birinci şeklin mükemmelliği, orta terimin küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olması ve üç terim arasında tam bir aracı rolü oynamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum diğer şekillerde görülmemektedir. Yani orta terim, birinci şekilde oynadığı rolü diğer şekillerde oynamamaktadır. Birinci şekle, sonucunun apaçık olması nedeniyle büyük bir değer atfeden mantıkçılar; diğerlerine bu şekle benzedikleri ölçüde değer biçmişler, bu yüzden diğer üç şekli birinci şekle dönüştürme yollarını araştırmışlardır.

İkinci şekil; orta terimin küçük önermede yüklem olmasıyla birinci şekille ortaklık arzeder ve bu ortaklıktan dolayı birinci şekli takip eder. Üçüncü şekil; orta terimin büyük önermede konu olmasıyla birinci şekille benzerlik arzeder ve bu benzerlik nedeniyle üçüncü sırada yer alır. Orta terimin, küçük önermede konu, büyük önermede yüklem olduğu dördüncü şekil, üzerinde en çok tartışma yapılan şekildir. Bu şeklin, birinci şekille hiçbir ortak yanı yoktur ve kıyasın tabiatından uzaktır.⁴¹ Bu nedenle en son sırada yer alır.

2.1.4. Birinci Şekil

Fârâbî, orta terimin öncüllerden birinde konu, diğerinde yüklem olduğu kıyaslara “Birinci Şekilden Olan Kıyaslar” adını vermektedir ki, bu kıyaslarda sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açıktır. Daha önce ifade edildiği gibi Fârâbî,

38 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [60-61] 102; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 24.

39 Öner, *age.*, s. 124.

40 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [60] 102; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 24; İbn Sinâ, *eş-Şifa'*, IV, *el-Mantık, el-Kıyas*, Mukaddime: İbrahim Madkur, Kahire 1964, s. 11; *eş-Şifa'*, IV, s. 108-110; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut 1992, s. 385; *en-Necât*, thk. Muhyiddin Sabri el-Kurdî, Mısır 1938, s. 37.

41 İbn Sinâ, *eş-Şifa'*, IV, s. 111, 116-117; *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 386; *en-Necât*, s. 33; Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dekâik*, s. 128-129, 131; *İsâğüci*, s. 5; Urmevî, *age.*, s. 183; et-Tah-tânî, *Levâmiu'l-Esrâr fi Şerhi Metâliu'l-Envâr*, s. 183-184; *Tahriru'l-Kavâidi-Mantıkıyye fi Şerhi Risâleti's-Şemsıyye*, s. 141; el-Habîsî, *age.*, s. 124; Fenârî, *Şerh-i İsâğüci*, Matbaati Osmanıye 1309, s. 21-22; el-Mevlî, *age.*, s. 102; Gelenbevî, *eş-Şerh alâ İsâğüci*, Matbaati Sultanıye 1283, s. 55; *Kıyâs Risâlesi*, İstanbul 1297, s. 7-8; eş- Muhammed es-Seyyid Şâmî, *Dirâsâtu'n fi İlmi'l-Mantık-el-Kıyas*, 1960, s. 30.

sonucun kendiliğinden açık olmayan diğer kıyasların birinci şekle sonucun açık hale getirildiğini belirtir.⁴² Ona göre birinci şekil kıyaslarda küçük önermenin olumlu, büyük önermenin tümel olması gerekir.⁴³ Birinci şekil kıyasın dört darbu vardır.⁴⁴

1. Darb: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Tümel olumlu netice verir. Mesela,

Her insan hayvandır.
Her hayvan duyguludur.
Her insan duyguludur.⁴⁵

2. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz, sonuç ise tümel olumsuzdur.

Her insan hayvandır.
Hiçbir hayvan taş değildir.
Hiçbir insan taş değildir.⁴⁶

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumlu, sonuç ise tikel olumludur.

Bazı cisimler hayvandır.
Her hayvan duyguludur.
Bazı cisimler duyguludur.⁴⁷

4. Darb: Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuzdur.

Bazı varlıklar bileşiktir.
Hiçbir bileşik ezeli değildir.
O halde bazı varlıklar ezeli değildir.⁴⁸

Bu dört darb başka hiçbir şeyle açıklanmaya ihtiyaç duymaksızın kendiliğinden bilinir. Dikkat edilirse, Fârâbî, birinci şekil kıyaslarda küçük önermenin olumlu, büyük önermenin tümel olması şartlarını da gözetmektedir.

2.1.5. İkinci Şekil

Fârâbî, orta terimin öncüllerin her ikisinde de yüklem olduğu kıyaslara “İkinci Şekilden Olan Kıyaslar” adını vermektedir. Bu kıyaslarda sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık değildir. Birinci şekil kıyaslara iftirâz (farzetme) ve

42 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağır*, s. [60-61] 102; *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 24.

43 Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağır*, s. [59-60] 101-102, *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 24.

44 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 22.

45 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 23-24. Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağır*, s. [59-60] 101.

46 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 24; *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağır*, s. [60] 101.

47 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 24. Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağır*, s. [60] 101-102.

48 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağır*, s. [60] 102; *Kitâbu'l-Kiyâs, II*, s. 24.

döndürme (aks) yoluyla ircâ edilmek (indirgenmek) sûretiyle açık hâle gelir.⁴⁹ İkinci şeklin sonuç vermesi için öncüllerin niteliklerinin farklı olması gerekir.⁵⁰ İkinci şekil kıyasların dört darbı vardır.⁵¹

1. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz, sonuç ise tümel olumsuzdur. Birinci şeklin ikinci darbına, döndürme yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her insan hayvandır.
Hiçbir taş hayvan değildir.
O halde hiçbir insan taş değildir.

Tümel olumsuz olan büyük önerme döndürülür ve birinci şeklin ikinci darbindan şu kıyas elde edilir:

Her insan hayvandır.
Hiçbir hayvan taş değildir.
O halde hiçbir insan taş değildir.⁵²

2. Darb: Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu, sonuç ise tümel olumsuzdur. Birinci şeklin ikinci darbına, döndürme yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Hiçbir bitki hayvan değildir.
Her at hayvandır.
Hiçbir bitki at değildir.

Tümel olumsuz olan küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin ikinci darbindan şu kıyas elde edilir:

Hiçbir hayvan bitki değildir.
Her at hayvandır.
Hiçbir at bitki değildir.⁵³

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuzdur. Birinci şeklin dördüncü darbına, döndürme yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı varlıklar bileşiktir.
Hiçbir ezeli bileşik değildir.
O halde bazı varlıklar ezeli değildir.

Tümel olumsuz olan büyük önermeşağıdaki gibi döndürülür:

49 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağîr*, s. [61] 102.

50 Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağîr*, s. [61-63] 102-103, *Kitâbu'l-Kiyâs*, II, s. 27.

51 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs*, II, s. 22.

52 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs*, II, s. 27. Bkz. *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağîr*, s. [61-62] 102-103.

53 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâs*, II, s. 27. Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sağîr*, s. [62] 103.

Hiçbir ezeli bileşik değildir.

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

Kıyas yeniden oluşturularak birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı varlıklar bileşiktir.

Hiçbir bileşik ezeli değildir.

O halde bazı varlıklar ezeli değildir⁵⁴.

4. Darb: Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu, sonuç tikel olumsuzdur. İftirâz yoluyla ikinci şeklin ikinci darbına, ondan da, döndürme yoluyla, birinci şeklin ikinci darbına ircâ edilmek sûretiyle açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı varlıklar cisim değildir.

Her hareket eden cisimdir.

O halde bazı varlıklar hareketli değildir.

“Bazı varlıklar cisim değildir.” hükmünde, “cisim” bazı varlıklardan olumsuz kılınmıştır. Meselâ, iftirâz yoluyla “siyah”ı ele alacak olursak, ikinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Hiçbir siyah cisim değildir.

Her hareket eden cisimdir.

O halde hiçbir siyah hareketli değildir.

Küçük önerme aşağıdaki gibi döndürülür:

Hiçbir siyah cisim değildir.

Hiçbir cisim siyah değildir.

Kıyas yeniden oluşturulduğunda birinci şeklin ikinci darbından şu kıyas elde edilir:

Hiçbir cisim siyah değildir.

Her hareket eden cisimdir.

O halde hiçbir hareket eden siyah değildir.

Çıkan sonuç döndürüldüğünde istenilen şu sonuç elde edilir:

O halde hiçbir siyah hareketli değildir.⁵⁵

Fârâbî bu şeklin netice vermesi için nitelikte öncüllerin farklı olmasının gerektiğini söyler. Ona göre bu şekilde asla iki olumsuzdan sonuç çıkmaz.⁵⁶

54 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [62] 103; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

55 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [62-63] 103; *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

56 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, s. 27.

2.1.6. Üçüncü Şekil

Fârâbî, yine çok kısa ve öz bir tanımla, orta terimin öncüllerin her ikisinde de konu olarak bulunduğu kıyaslara “Üçüncü Şekilden Olan Kıyaslar” adını vermektedir. İkinci şekil kıyaslarda olduğu gibi, bu kıyaslarda da sonucun kendiliğinden lâzım geldiği açık değildir. Birinci şekil kıyaslara iftirâz ve döndürme yoluyla ircâ edilmek sûretiyle bu cihet ortaya konur.⁵⁷ bu şeklin geçerli olabilmesi için küçük önermenin olumlu ve iki öncülden birinin tümel olması gerekir.⁵⁸ Üçüncü şekil kıyasların altı darbı vardır.⁵⁹

1. Darb: Küçük ve büyük yani her iki önerme de tümel olumludur Sonuç ise tikel olumludur. Birinci şekil kıyasların üçüncü darbına, döndürme yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her hareket eden sonradan olmuştur.
Her hareket eden cisimdir.
O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler cisimdir.

Küçük önerme şu şekilde döndürülür:

Her hareket eden sonradan olmuştur.
Bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.

Kıyas yeniden oluşturulduğunda birinci şeklin üçüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.
Her hareket eden cisimdir.
O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler cisimdir⁶⁰.

2. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur. Sonuç ise tikel olumsuzdur. Birinci şeklin dördüncü darbına, döndürme yoluyla ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her ezeli olan fâildir.
Hiçbir ezeli cisim değildir.
O halde bazı fâiller cisim değildir.

Küçük önerme şu şekilde döndürülür:

Her ezeli olan fâildir.
Bazı fâiller ezeliidir.

Kıyas yeniden oluşturularak birinci şeklin dördüncü darbından aşağıdaki gibi bir kıyas elde edilir:

57 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [63] 104.

58 Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [63-66] 103-105, *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 31.

59 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 22.

60 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır*, s. [63] 103-104; *Kitâbu'l-Kıyâs, II*, s. 30.

Bazı fâiller ezeldir.
Hiçbir ezeli cisim değildir.
O halde bazı fâiller cisim değildir⁶¹.

3. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumludur. Sonuç ise tikel olumludur. Birinci şeklin üçüncü darbına, döndürme yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Bazı insanlar beyazdır.
Her insan hayvandır.
O halde bazı beyazlar hayvandır.

Küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin üçüncü darbına ircâ edilir:

Bazı beyazlar insandır.
Her insan hayvandır.
O halde bazı beyazlar hayvandır.⁶²

4. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumludur. Sonuç ise tikel olumludur. Birinci şeklin üçüncü darbına, döndürme yoluyla, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her cisim sonradan olmuştur.
Bazı cisimler hareket eder.
O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.

Büyük önerme aşağıdaki gibi döndürülür:

Bazı cisimler hareket eder.
Bazı hareket edenler cisimdir.

Kıyas yeniden oluşturulduğunda birinci şeklin üçüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Her cisim sonradan olmuştur.
Bazı hareket edenler cisimdir.
O halde bazı hareket edenler sonradan olmuştur.

Çıkan sonuç döndürülür ve istenilen sonuç elde edilir:

O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareket eder.⁶³

Görüldüğü gibi üçüncü şeklin dördüncü darbu iki döndürme ile açıklanmaktadır.

5. Darb: Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuzdur. Sonuç ise tikel olumsuzdur. Birinci şeklin dördüncü darbına, ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

61 Fârâbi, *Kitâbu'l-Kuyâsi's-Sağîr*, s. [64] 104; *Kitâbu'l-Kuyâs, II*, s. 30.

62 Fârâbi, *Kitâbu'l-Kuyâs, II*, s. 30; *Kitâbu'l-Kuyâsi's-Sağîr*, s. [64-65] 104-105.

63 Fârâbi, *Kitâbu'l-Kuyâsi's-Sağîr*, s. [65] 105; *Kitâbu'l-Kuyâs, II*, s. 30.

Bazı hayvanlar beyazdır.
Hiçbir hayvan taş değildir.
O halde bazı beyazlar taş değildir.

Küçük önerme döndürülür ve birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilir:

Bazı beyazlar hayvandır.
Her beyaz taş değildir.
O halde hiçbir hayvan taş değildir.⁶⁴

6. Darb: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuzdur. Sonuç ise tikel olumsuzdur. İftiraz yoluyla üçüncü şeklin ikinci darbına ve ondan da döndürme yoluyla birinci şeklin dördüncü darbına ircâ edilerek açık hâle gelir. Meselâ,

Her cisim sonradan olmuştur.
Bazı cisimler hareketli değildir.
O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareketli değildir.

“Bazı cisimler hareketli değildir” hükmünde, “hareket” bazı cisimlerden olumsuz kılınmıştır. Meselâ, iftirâz yoluyla “dağ”ı ele alacak olursak, üçüncü şeklin ikinci darbından şu kıyas elde ederiz.

Her dağ sonradan olmuştur.
Hiçbir dağ hareketli değildir.
O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareketli değildir.

Küçük önerme döndürülür:

Her dağ sonradan olmuştur.
Bazı sonradan olmuş olan şeyler dağdır.

Kıyas yeniden teşkil edilerek birinci şeklin dördüncü darbından şu kıyas elde edilir:

Bazı sonradan olmuş olan şeyler dağdır.
Hiçbir dağ hareketli değildir.
O halde bazı sonradan olmuş olan şeyler hareketli değildir.⁶⁵

Sonuç

Fârâbî, Aristoteles'e benzer bir tarifile kıyası tanımlamış, kıyasın tanımından sonra bu tanımın tahlilini yapmış, yaptığı tahlilde tanımı meydana getiren terimleri teker teker açıklamıştır. Ayrıca kıyasları, ihtiva ettikleri önermelerin

64 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kuyâs*, II, s. 30; *Kitâbu'l-Kuyâsi's-Sağîr*, s. [65] 105. Fârâbî, daha sonraki mantıkçılardan farklı olarak beşinci darbu önce dördüncü darbu sonra zikretmiştir.

65 Fârâbî, *Kitâbu'l-Kuyâsi's-Sağîr*, s. [65-66] 105; *Kitâbu'l-Kuyâs*, II, s. 30

sayısına göre “basit kıyaslar ve bileşik kıyaslar”, önermelerin çeşitlerine göre de “yüklemlı kıyaslar ve şartlı kıyaslar” diye sınıflamaktadır. Fârâbî'nin ele aldığı şartlı kıyaslar, istisnâî kıyaslara karşılık gelmektedir.

Yüklemlı iktirânî kıyaslar, Fârâbî'nin asıl üzerinde durduğu kıyaslardır. Aristoteles de yalnız bu kıyaslar üzerinde durmuştur. O, *Organon*'da bunları işlemiş ve şartlı önermelerden yapılan kıyaslara yer vermemiştir. Fârâbî ise iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen ve öncüllerinin dört yönden (makbûlât, meşhûrât, mahsûsât, makûlât) biriyle bilindiği farzedilerek yapılan kıyaslara “yüklemlı kıyaslar” demektedir.

Aristoteles'in söz konusu etmediği kıyasın dördüncü şekline değinmeyen Farabi, sadece üç kıyas şekli üzerinde durmuştur. Birinci şekilden dört, ikinci şekilden dört ve üçüncü şekilden altı olmak üzere yüklemlı kıyasları toplam on dört darb olarak saymış, kıyas şekillerini incelerken her birisinin darblarını örneklerle ortaya koymuştur.

Fârâbî, yüklemlı iktirânî kıyas şekillerinin her birinin sonuç vermesi için keyfiyet ve kemiyet yönünden bazı özel şartlarının bulunması gerektiğine işaret etmiş ve bu şartlarla birlikte her bir şekilde sonuç veren darbları misâllerle açıklamıştır. Ona göre, “mükemmel kıyas” olarak isimlendirilen birinci şeklin sonucu kendiliğinden açıktır ve herhangi bir şeyle açıklanmaya ihtiyacı yoktur. “Mükemmel olmayan kıyaslar” olarak isimlendirilen diğer şekiller (ikinci ve üçüncü şekil) ise ancak birinci şeklin darblarına ircâ edilerek açık hâle gelir. Fârâbî, bu iki şeklin birinci şekle ircâmı yüklemlı kıyaslarla birlikte verir ve bunların nasıl ircâ edildiklerini de misâllerıyla birlikte açıklar.

KAYNAKÇA

- Ahderî, Abdurrahman, *es-Süllem* (el-Mantuku'l-Munazzam içinde), Mısır t.y.
 Ahmet Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1293.
 Akkanat, Hasım, “Dördüncü Şeklin Aidiyatı, Meşrûiyeti ve İslâm Mantık Düşüncesindeki Yeri”, *Felsefe Dünyası*, Sy. 49, Ankara 2009, ss. 250-274.
 Ali Sedat, *Mizânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul 1303.
 Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, Çev. H. Rağıp Atademir, İstanbul 1996.
 _____, *Organon V, Topikler*, Çev. H. Rağıp Atademir, İstanbul 1996.
 Aster, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, İstanbul 1994.
 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul 1993.
 Çapak, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005.
 _____, *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, Ankara 2006.
 _____, “Gazâlî'ye Göre Kıyas Şekilleri ve Kıyas'ın Kur'an'a Uygulanması”, *İslâm Felsefesinin Sorunları*, Ankara 2003, ss. 233-255.
 Ebherî, Esîrüddin Mufaddal b. Ömer, *İsâğüci*, Vezirhâni Matbaası 1287.
 _____, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dekâik*, Tenkildi Metin ve İnceleme: Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.

- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2004.
- Eralp, H. Vehbi, "Leibniz'in Kıyas Teorisi", *Felsefe Arkivi*, C. II, S. 2, İstanbul 1947, ss. 65-75
- Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed, *et-Tavti'atu Fî'l-Mantık (Mantığa Başlangıç)* (Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri içinde), nşr. Mubahat Türker-Küyel, S. 1, Ankara 1990.
- _____, *İhsa'ül Ulum (İlimlerin Sayımı)*, çev. Ahmet Ateř, İstanbul 1990.
- _____, *Kitâbu'l-Kıyâs*, II, (el-Mantık inde'l-Fârâbî içinde), nşr. Refik el-Acem, Beyrut 1986, ss. 11-64.
- _____, *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sağır (Küçük Kıyas Kitabı)* (Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri içinde), nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara 1990.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza, *Şerh-i İşâğüci*, Matbaati Osmaniye 1309.
- Gelenbevi, İsmail, *Kıyâs Risâlesi*, İstanbul 1297.
- _____, *eř-Şerh alâ İşâğüci*, Matbaati Sultanıye 1283.
- el-Habisî, *eř-Şerh ale't-Tehzib* (Tecdidü İlmî'l-Mantık içinde), Kahire t.y.
- Hasırcı, Nazım, "Kıyasta Ya Hep Ya Hiç Prensibi", *Felsefe Dünyası*, S. 43, Ankara 2009, ss. 84-96.
- İbnü's-Salâh, *Yüklemlî Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair*, "Mantuktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", isimli makalenin içerisinde, Hüseyin Atay, A.Ü.İ.F. Dergisi, C. XVI, Ankara 1968, s. 35-66.
- İbn Sînâ, Ebu Ali, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut 1992.
- _____, *en-Necât*, thk. Muhyiddin Sabrî el-Kurdî, Mısır, 2. Baskı, h.1358, m.1938.
- _____, *eř-Şifâ IV, el-Mantık, el-Kıyas*, Mukaddime: İbrahim Madkur, Kahire 1964.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri*, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1330.
- Kazvîni, Necmuddin Ali b. Ömer el-Kâtibî, *er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, Kum Tarihsiz.
- Küyel-Türker, Mübahat, *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*, Ankara 1990.
- el-Mevlî, *eř-Şerh ale's-Süllem* (el-Mantıku'l-Munazzam içinde), Mısır t.y.
- en-Neşşâr, Ali Sami, *Menâhıcu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, İskenderiye 1947.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1991.
- Ross, W. David, *Aristoteles*, çev., Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoglu, Zerrin Kurtoglu, İstanbul 2002.
- eř-Şâmî, Muhammed es-Seyyid, *Dirâsâtun fi İlmî'l-Mantık-el-Kıyas*, 1960.
- Taftazânî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer, *Tehzibu'l-Mantık* (Tecdidü İlmî'l-Mantık içinde), Kahire t.y.
- et-Tahtânî, Kutbuddin Râzî, *Levâmiu'l-Esrâr fi Şerhi Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1277.
- _____, *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fi Şerh-i Risâleti'ş-Şemsiyye*, Kum t.y.
- Taylan, Necip, *Mantık Tarihçesi Proplemleri*, İstanbul 1996
- Ural, Şafak, *Temel Mantık*, İstanbul 1995.
- Urmevî, Ebu's- Senâ Siracuddin Mahmud b. Ebi Bekr, *Metâliu'l-Envâr*, İstanbul 1277.
- Yaren, Tahir, *İbn Sînâ Mantığına Giriş*, Ankara 2003.
- _____, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003.